

УДК 336.025

Павел Тирала,
 професор, доктор військових наук, профектор
 Анджей Ліманський,
 професор, доктор економічних наук, ректор
 Гринеуш Драб'юк,
 доцент, кандидат економічних наук, декан
 Вища школа ринкового управління та іноземних мов у Катовіцах, Польща

СУЧАСНІ ЧИННИКИ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

У статті розглядаються елементи комплексу умов безпеки держави та виробничих процесів, проблеми виховання безпеки, менеджерських компетенцій у сфері ризику і безпеки, обґрунтовується потреба виокремлення сек'юритології як нової наукової дисципліни та формування сек'юритологічного мислення

In the article considered the elements of terms safety complex of the state and production processes, problem of safety education, manager's jurisdictions are examined in the field of risk and safety, the necessity of securitylogy spin-off as a new scientific discipline and forming of securitylogy thought.

Ключові слова: безпека, комплекс умов безпеки, ризик, сек'юритологія, сек'юритологічне мислення, виховання безпеки.

Комплекс умов безпеки.

Безпечне функціонування держави, безпечний побут кожної сім'ї, кожного громадянина є найвищою вартістю і основною потребою кожної людини. Комплексний підхід до питань, пов'язаних з безпекою громадян, передбачає передусім визначення поняття безпеки, того, якою повинна бути організація і яким має бути управління системою безпеки. У предметному сенсі гарантія безпеки охоплює принаймні населення, територію і систему влади, а у функціональному — політичну, господарську, військову, публічну, соціальну діяльність [1, с. 53—60].

Виходячи з основних елементів держави, можна твердити, що держава безпечна тільки тоді, коли будуть виконані усі три умови [1, с. 57]:

- 1) її територія не буде під загрозою;
- 2) люди (громадяни, мешканці цієї території) почуватимуться безпечно (скрізь там, де вони перебувають, буде безпечним їх перебування і розвиток, будуть гарантовані їх права і свободи);
- 3) влада функціонуватиме в інтересах своїх громадян суверенно, чітко і ефективно — відповідно до чинного конституційного порядку.

Безпека повинна бути позаідеологічною цінністю [2]. Тому вона повинна бути гарантована складною, багатовекторною і багатоаспектною системою функціонування держави. Сек'юритологія повинна враховувати кожен елемент небезпечних явищ і забезпечувати практику управління знаннями про об'єктивно відкриті явища, які загрожують безпеці. Безпека повинна управлятися сучасними методами контролінгу [3]. Це пов'язано, перш за все, з компетенціями здійснення влади, що є основною цінністю кожної людини. Некомпетентні люди при владі є потенційною загрозою для громадян. Неуки не здатні приймати влучних — безпечних рішень. Незадовільний стан державних фінансів спричиняє багато кризових ситуацій майже у всіх відомствах. Адже широкі проблеми управління, зокрема кризового, вимагають знань і практичних навичок. Виникають навіть нові напрями управління безпекою, внутрішня безпека, національна безпека [4]. Погіршення якості управління державою завжди є загрозою для її безпеки. Це може спричинити кризу держа-

ви, розпад її структур і невиконання функцій. Державу, в якій відбувається адміністрування, а не управління, можна назвати "м'якою державою". Вона характеризується низьким рівнем громадянської дисципліни, значною недосконалістю законодавства, недотриманням правових вимог, поширенням корупції, використанням політичної та економічної влади для реалізації приватних інтересів окремих осіб та груп, низькою ефективністю використання публічних фондів, свавіллям і недисциплінованістю службовців, а також низькою результативністю здійснення реформ. Це спричиняє загальну деморалізацію. Тоді відбувається інституціоналізація безвідповідальності, тобто громадяни не готові до ангажування у громадські справи — вони переконані в неефективності владних інституцій і корумпованості адміністративного апарату, а це є однією з найбільших загроз. Наростає міжнародне напруження спричиняє зростання загального поцінування освіти у сфері безпеки. Порівняно недалеко від нас на Балканах існує стан напруження. Всі ми пам'ятаємо про ситуацію в Афганістані. Масові теракти 11 вересня 2001 року з наказу Осамі бен Ладена і його терористичної мережі al-Kaida об'єднали цілий світ у боротьбі з міжнародним тероризмом. Жертвами замахів стали громадяни майже 80 країн. З цього загального болю і загального об'єднання можуть виникнути не тільки нові можливості знищення тероризму, але також новий вид співпраці з іншими народами в розв'язанні проблем безпеки в дусі сек'юритології. Міжнародний тероризм є загрозою з багатьма обличчями. Система цивільної оборони відповідає за стан освіченості для безпеки суспільства. Це також важлива складова частина сек'юритології як системи інтегрованої діяльності для глобальної безпеки.

Основою будь-якої безпеки є економічна безпека, яка відноситься до сфери господарських явищ, залежних від глобальних. Господарська політика, яка не враховує цього, недалекогоглядна та іноді дуже небезпечна. Варто згадати потоки іноземного капіталу і його вплив на економіку приймаючої країни. Незалежно від того, що діяльність міжнародних підприємств може приносити за собою багато користі для приймаючих держав, перелік потенційних негативних наслідків є також достатньо довгим. Значна можливість не-

гативного впливу таких суб'єктів особливо має місце у випадку виникнення значної диспропорції між господарським розвитком держав-інвесторів і приймаючих держав. У минулому серед головних загроз, пов'язаних з діяльністю міжнародних підприємств щодо економіки приймаючої держави, вказувалося на експлуататорський та імперіалістичний характер діяльності закордонних суб'єктів. На думку критиків корпорації, така ситуація набирала вигляду гри за нульової суми, в якій вигоди були призначеними для закордонних підприємств і держав їх походження, натомість приймаючі країни повинні були рахуватися з високими коштами такої діяльності. Тепер такий підхід замінений категоріями гри з ненульовою сумою, в рамках якої однаковою мірою як закордонні підприємства, так і приймаючі держави можуть досягати вигоди, незалежно від того, що побоювання щодо негативного впливу міжнародних підприємств не є цілком виключені, а останніми роками, разом з поширенням процесу глобалізації і наростанням диспропорцій між багатими і бідними державами, посилюються. Серед негативних проявів діяльності таких суб'єктів, перш за все, є наростання конкуренції щодо слабших вітчизняних підприємствами і загроза їх витіснення з ринку, наслідком чого можуть бути серйозні проблеми для економіки даної країни (зростання безробіття, менші податкові впливи і т.п.). Діяльність корпорацій може також привести до узалежнення національних економік від іноземного капіталу внаслідок перехоплення контролю над окремими стратегічними галузями.

Побоювання людей про те, чи розміщення в певному банку грошей безпечно, є прикладом фінансової безпеки. Здавня відомо, що банківські канали використовуються для фінансування терористів. Тому у цій сфері слід шукати гарантій для створення безпеки. Вдалося виявити і заморозити чимало мільйонів доларів, що належать терористам. Саме тут має місце одне із найбільш нахабних ошукавань, наслідком якого є банкрутства і втрата позичених вкладниками грошових сум. Особливо небезпечним явищем є корупція, яка може навіть паралізувати державу. Важко не відзначити аспекту юридичної, психологічної, соціологічної чи публічної безпеки. Сьогодні у глобальному масштабі точиться війна так званої четвертої генерації. Культурно-цивілізаційний конфлікт протикає за межі тріади Клаузевіца "уряд — армія — народ", згідно з якою донині класифікують війни. Існуючий конфлікт засівається, перш за все, в ідеях і культурно-цивілізаційних концепціях. Поле битви є людська свідомість, результатом такої діяльності є психічний шок. Велика загроза злочинності, пов'язана із державними структурами, перш за все з апаратом дотримання справедливості, може бути найбільш розвинutoю небезпекою. До цієї сфери належить безпека національних менших та іноземців. Багато небезпек ми вбачаємо у явищах субкультур і діяльності сект. Особливо небезпечним виявився релігійний фанатизм деяких прихильників ісламу, які своє розчарування спрямували в напрямку божевільного тероризму. Важко собі уявити сучасні держави без авіаційного транспорту — великий авіаційний рух вимагає безпеки керування польотами згідно з якнайвищими міжнародними стандартами [5, с. 12—17]. Світова цивільна авіація від дня атаки на Ворлд Трейд Центр у Нью-Йорку переживає найбільшу в своїй історії кризу. Більшість авіаліній зменшують рівень працевлаштування, скорочують напрями польотів внаслідок зростаючого страху пасажирів перед польотами. Необхідна колективна психотерапія пасажирів. Не можна оминути рефлексій на тему небувалого розвитку інформаційних мереж, який є символом нової епохи управління. У цьому контексті також належить розглядати проблеми інформаційної безпеки. У кризовій ситуації можливе обмеження інформації. Під час американських дій проти талібів пріоритетними були військові інформаційні канали. Має місце явище "кібервій-

ни", яка охопила цілий світ. Все частіше вороги і політичні супротивники переносять свою ненависть до мережі, відбувається зламування Інтернет-сторінок. Новий антитерористичний закон, що дискутується в американському Конгресі, розширює визначення терору. Злочиним вважатимуться не тільки бомбові замах, але і хакерське проникнення в інформаційні системи. За такий вчинок передбачається навіть кара довічного ув'язнення. Використовується також визначення "цивільна безпека". Гарантування безпеки вимагають твори мистецтва і культури. Ніхто не має сумніву у потребі оборонної безпеки держави. У парі з нею йде політична безпека. Відомим є визначення глобальної, державної або регіональної безпеки. Важко не помітити потреби забезпечення екологічної безпеки через відповідне управління системою охорони природного середовища. Польща є однією з трьох європейських країн, які наражаються на найбільшу загрозу. Наслідком цього є продовольча і сировинна безпека. Ми говоримо сьогодні про потребу забезпечення безпеки громадян і майна. Великою проблемою сучасного світу є тероризм. Терористи можуть навіть загрозувати засобами масового виверження (хімічна, ядерна і біологічна зброя). Підвищений рівень захворюваності на сибірську виразку у США може бути пов'язаний з тероризмом. Фахівці звертають увагу на можливість атаки терористів атомних електростанцій та хімічних підприємств. Наслідки таких замахів перетинали б державні кордони. Звичайна злочинність, бандитизм, розбійні напади, господарські шахрайства вимагають більших витрат на поліцію. Тоді стає актуальним охоронний аспект безпеки. У інституціональній системі охорони найбільше значення мають три формації: поліція, служба охорони держави і державна пожежна охорона. Їх діяльність охоплює всю країну і стосується, поза нечисленими винятками, всіх громадян.

Поліція є обмундированою і озброєною формацією, що служить суспільству і призначена для охорони безпеки людей, а також для утримання безпеки і публічного порядку [6].

Основні завдання поліції [7, с. 27—32]:

- охорона життя і здоров'я людей, а також майна перед безправними діями, які завдають їм шкоди;
- охорона безпеки і публічного порядку, в тому числі забезпечення спокою у публічних місцях, а також засобами громадського транспорту і загальної комунікації, дорожнього руху і на водах загального користування;
- ініціювання і організація дій, що мають на меті запобігання здійсненню злочинів і порушень, а також криміногенним явищам і взаємодія у цій сфері з державними організаціями, самоврядними і громадськими (у тому з цивільною обороною) організаціями;
- вияв злочинів і порушень, а також переслідування їх винуватців;
- нагляд над охороною міст (гмін) на підставі закону, а також над спеціалізованими озброєними охоронними формаціями, створюваними відповідно до особливих вимог;
- контроль за дотриманням правопорядку та адміністративних правил, пов'язаних з публічною діяльністю або які зобов'язують в публічних місцях;
- взаємодія з поліціями інших держав, а також міжнародними організаціями на підставі міжнародних угод, а також особливих правил.

Територіальні органи урядової адміністрації і територіального самоврядування беруть участь в охороні безпеки і публічного порядку в обсязі і на засадах, визначених приписами права.

Напрямок сек'юритології.

Існуючий вимір різних загроз, що мають місце у сучасному світі і стосується кожної людини зокрема і суспільства загалом, вимагає наукового підходу до цього явища. Йдеться про холистичний підхід до вивчення причинно-наслідко-

вих зв'язків нового виміру ризику, загроз, небезпек і криз з метою побудови адекватної системи безпеки. Світові необхідна нова філософія управління безпекою. Безпека є явищем, яке вимагає управління, однаковою мірою в глобальному масштабі, регіональному і безпосередньому оточенні. Така важлива і об'єктивна сфера життєдіяльності людства не може бути залишена на рівні інтуїтивної діяльності або здійснюватися методами спроб і помилок. Безпека підлягає законам праксеології. Йдеться про чіткі, результативні та ефективні заходи. Вона повинна управлятися компетентними фахівцями, що вимагає високих менеджерських кваліфікацій. Слід виховувати висококваліфіковані кадри на окремих напрямках діяльності. Можливо, ми є свідками формування нової наукової дисципліни, яка буде спрямована на ефективне протистояння цьому новому виміру загроз людству. Цією дисципліною буде сек'юритологія [8]. Вона визначить широку гаму охоронної діяльності для захисту від різномірних негативних наслідків сучасного розвитку цивілізації та стихійних сил. Ми перебуваємо на початку цієї дороги, а саме поняття потребує уточнення. Належить врахувати результати наукових досліджень, визначити мову цієї дисципліни. Це вимагає окреслення аксіоматичних засад цього явища. Необхідною є робота над дослідницьким апаратом, використання відомих методів інших дисциплін у сек'юритології. Вона, без сумніву, повинна використовувати значною мірою надбання праксеології, психології, соціології, політології, педагогіки, а також економіки. Великою мірою можна використати природничі, технічні, юридичні та медичні науки. Неунікненною є кооперація з військовими науками, поліційними, а також криміналістикою. Сек'юритологія є системою взаємопроникнених дій на користь безпеки в різних відособлених підсистемах людської діяльності. Це — філософія інтеграції всіх відомих аспектів безпеки, оскільки кризові ситуації в одній підсистемі спричиняють прояви небезпек в інших підсистемах. Можна сказати, що люди доброї волі на цілому світі повинні думати сек'юритологічно. Фактично так сьогодні і є, однак цей процес ще не повною мірою впорядкований. Багато роботи у цій сфері мають освітні підсистеми, формуючи свідомість людей. Без освітніх впливів системи кризового реагування, технічні і рятувальні дії отримують набагато менші ефекти. Причиною буде велика безпорадність постраждалих, нездатність співпрацювати з рятувальниками. Система освіти зобов'язана враховувати проблематику кризового управління в програмах виховання. Незрозумілим є факт, що в програмах вищих студій ця проблематика відсутня. Ми виховуємо вчителів, інженерів, економістів, фахівців управління, адміністрації, юристів, журналістів і т.д., які під час навчання нічого не дізнаються про управління в кризових ситуаціях. Сек'юритологічне мислення сприятиме нівелюванню цієї недоречності.

Виховання для безпеки.

Оскільки безпека відіграє таку велику роль у людських потребах, ми не можемо оминати її значення в процесах виховання. Такий напрям виховання повинен бути частиною сек'юритології. Він має привести до формування індивідуальності людей, вільних від схильності до небезпечних дій. Загальна теорія виховання повинна бути основою формування принципів виховання безпеки. Держава повинна визнати за необхідне інституціоналізацію завдання виховання безпеки. Існує загальна усвідомленість наростання небезпек для людського життя, тому ми повинні інтерпретувати безпеку і як загальносуспільне явище, і як таке, що стосується життя кожної людської одиниці. Існуюче захисне виховання в новій ситуації глобальної загрози повинне інтерпретуватися як елемент виховання безпеки. Більший акцент слід покласти на формування здатності молоді до розпізнання навколо себе широких загроз і небезпек. Необхідна нова теорія виховання безпеки і її методологія. Ми не мо-

жемо обмежуватися інтуїцією, а повинні проектувати процеси виховання безпеки на основі праксеології, визначити моральні, пізнавальні, емоційні, функціональні і речові чинники як складові частини виховання безпеки. Слід визначити критерії формування і удосконалення теорії виховання безпеки (твердження, визначення, гіпотези, мету, завдання), предметну сторону виховання безпеки (сферу явищ ризику, загроз, небезпек). Враховувати освітні ефекти захисту цивільного населення. Захисна освіта суспільства в ситуації глобальної терористичної загрози сприймається все більш серйозно. Ймовірно, зросте значення шкільного предмета "Захисне пристосовування". Зросте роль вчителів, які навчають безпеці. У процесі виховання слід популяризувати гуманізм і захист населення — систему цивільного захисту і рятувальних систем, поглибити виховання в сфері вміння укладання і оцінки загроз. Істотно виросло значення виховання з метою передбачення великих проявів загроз тероризму. Люди все більше помічають багатомірний характер загроз і небезпек, а також позаідеологічний характер безпеки. Незмінно важливим є виховання екологічної безпеки. Зростає значення компетентності людей, які працюють у системі безпеки. Ми спостерігаємо глобальний характер вимоги освіти для безпеки.

Серед пріоритетних компетенцій сучасної людини не може забракнути здатності до оцінки складних небезпек, а також умілої поведінки в кризових ситуаціях. Основою контакту "вчитель — учень (студент)" у навчально-освітньому процесі є зміст виховання, а також зміцнення у поведінці вихованця навичок використання отриманих знань в своїй діяльності — перш за все, мотивів, позицій і сприйняття, а також ієрархії цінностей, що в небезпечному оточуючому людину світі значною мірою визначають дії людей, їх силу і напрям.

Безпека виробничих процесів.

Виробничі процеси не можуть бути реалізовані без використання праці. Вони полягають у створенні необхідних людям виробів. Сьогодні переважно ми виробляємо їх шляхом виробничих процесів, які вимагають залучення людей різного фаху, працівників розумових і фізичних. Всі вони працюють в умовах великого ризику різних шкідливих чинників. Найважливішим чинником процесу виробництва є людська праця.

Оперативне керівництво відбувається в безпосередній близькості з працею, здійснюється щоденно і стосується складних наборів керівних дій, пов'язаних з плануванням, організацією, проведенням і контролем докладних операцій процесу праці. Керівники цього щабля особливо відповідальні за безпечні умови роботи. Обов'язком працевластця є забезпечення безпеки і гігієни праці при відповідному використанні досягнень науки і техніки, а особливо для [9]:

- організації безпечних і гігієнічних умов;
- забезпечення дотримання правил БЖД, видання доручень усунення упущень, а також контроль виконання таких доручень;
- забезпечення виконання наказів, рішень і розпоряджень органів нагляду над умовами роботи;
- забезпечення виконання рекомендацій громадського інспектора праці;

Людська праця має багато аспектів, тому нею займається багато наукових дисциплін: економіка, економіка і організація праці, соціологія праці, психологія, фізіологія, медицина, гігієна праці, наука про безпеку праці, трудове право, філософія, маркетинг, праксеологія, педагогіка — наука практичної умілості і громадянського виховання. Належить пам'ятати про профілактику, що зменшує різні ризики людської праці.

З працею чітко пов'язана проблема її безпеки. Не можна отримувати ефектів підприємництва за рахунок безпеки. Сучасні технологічні системи дуже ускладнені, мають різні дже-

рела живлення, технологічні лінії перебувають у безперервному русі. У технологічних системах є багато токсичних і радіоактивних субстанцій, пилу і промислових газів. Все це створює перманентну загрозу для людей і природного середовища. Тому існує потреба організації системи безпеки і гігієни праці, яка є сукупністю практичної діяльності і пов'язаних з нею наукових досліджень, спрямованих на зменшення усіх загроз для здоров'я і життя, які можуть виникнути у зв'язку з роботою людини. Дослідження щодо забезпечення безпечної роботи здійснюють фахівці багатьох сфер: ергономіки, фізіології, гігієни, токсикології, психології, соціології а також теорії організації і управління. Їх метою є з'ясування непрямих і безпосередніх причин виникнення загроз аварій і хвороб, а також знаходження організаційних рішень. Практичні дії полягають у розпізнанні загроз на конкретних робочих місцях та формуванні і удосконаленні знарядь праці, робочих місць, методів організації праці, а також матеріального середовища праці згідно із встановленими наукою принципами безпеки. Істотним є також педагогічний аспект, який полягає у ефективному вихованні працівників, ознайомленні їх з безпечними методами роботи і формуванні відповідного ставлення до безпечної праці. До цього веде також охорона праці, яка є комплексом юридичних правил, що регулюють умови праці, повноваження і обов'язки працівників, а також форм діяльності, спрямовані на те, щоб виключити великі загрози для життя і здоров'я працівників, що можуть виникнути у зв'язку з роботою. Належить пам'ятати про гуманізацію організації праці людей [10, с. 109].

Безпеку розуміють найчастіше як суб'єктивне відчуття людини у визначеній життєвій ситуації [11, с. 1]. Мірою цього стану може бути відчуття загрози життю і здоров'ю та значним матеріальним цінностям. Сучасні технології створюють великі загрози. Мова іде про ризик, який охоплює кількість, частоту або імовірність смерті чи ушкоджень тіла внаслідок небезпечних випадків у визначений період часу. Небажаний розвиток подій, що можуть спричинити аварію, стосується найчастіше індивідуальної або групової загрози життю або здоров'ю людей, неприпустимого вивільнення енергії чи забруднення природного середовища шкідливими субстанціями внаслідок виробничої діяльності. Сьогодні часто мають місце катастрофічні аварії, їх наслідки виходять поза можливості реагування служб БЖД. Не можна виключати в реальних сучасних умовах терористичної загрози. Безпека технічних систем повинна охоплювати всі елементи системи: "людина — машина — оточення", перш за все, об'єкти, наражені на наслідки аварії, трактуючи їх як елементи ризику небезпеки. На жаль, поляки доводять схильності до недооцінки цієї проблеми.

Менеджерські компетенції в сфері ризику і безпеки.

Менеджер повинен будувати стратегію безпеки підприємницької діяльності, оцінювати її ризик і вдаватися до таких кроків, які нівелювали б цей ризик.

Уникнення ризику неможливе, але господарська практика прагне до його обмеження. Законодавство, яке регулює безпеку держави і кожного громадянина, стосується також простору господарської діяльності. Тому на часі відновити відповідне значення профілактичної діяльності з питань безпеки. Пора також пристосувати юридичні акти до сучасних внутрідержавних та глобальних потреб. Напружена міжнародна ситуація істотно змінила свідомість людей, які схильні до більшого усвідомлення необхідності освіти у сфері безпеки, а також існування системи цивільного захисту.

Ризик існує об'єктивно і спричинений злочинними нахилами деякої кількості людей в кожному суспільстві. Злочинність є найбільш негативним і небажаним суспільним явищем з огляду на величезні збитки, яке спричиняє в суспільному і приватному майні, загрози безпеці і публічному порядку [12, с. 15—16].

ВИСНОВОК

Таким чином, з метою впорядкування міркувань щодо розуміння суті управління безпекою, зокрема суспільним кризовим управлінням, прийmemo таку пріоритетність цілей:

- визначення суті термінів: керування і управління безпекою і цивільною обороною;
- з'ясування можливих інтерпретацій керування і управління безпекою і цивільною обороною;
- координація управління через рівні планування безпеки і цивільної оборони.

Кожна дія регулятивного характеру є організованою дією. З одного боку людина виступає (іноді група або колектив людей) в ролі суб'єкта діяльності, з другого — визначений матеріальний об'єкт, що є предметом дії, а, крім того, умови і речові засоби, які суб'єкт використовує у своїй діяльності з метою гарантування безпеки. Суттю цієї діяльності є свідомо виконувана регуляція, спрямована на групування одиниць у робочі колективи з метою ефективного функціонування таких комплексів для реалізації ідеї цивільної оборони. Тому суб'єкт буває визначеним найменшанням керівного органу, а предметом його діяльності можуть бути різноманітного виду установи, а також особи, групи або комплекси одиниць, що є або не є інституціями. Об'єкти керування — особи і робочі колективи є в організаціях найважливішими елементами, а роль керівників — менеджерів цивільної оборони полягає у їх згуртуванні шляхом реального планування. Бажаний стан об'єкта керування є зазвичай метою керівних дій. Окрім керівника і об'єкта керування, важливим елементом цієї системи є двосторонній зв'язок, який забезпечує системі внутрішню цілісність. У ньому варто виокремити спосіб (канал) передачі доручень керівника, а також спосіб пересилання рапортів про виконання цих доручень. Тому керування є процесом, в якому керівник спричиняється до чіткої діяльності підлеглих для досягнення мети, поставленої колективу (інституції) у сфері цивільного захисту.

Література:

1. Lisiecki M., Kwiatkowska-Basalaj B. Pojecie bezpieczenstwa oraz prognostyczny model jego zapewnienia, W: Tyrala P (red.), Zarzadzanie bezpieczenstwem, Wyd. PSB. — Krakow, 2000.
 2. Tyrala P. Zarzadzanie kryzysowe, Wyd. Adam Marszalek. — Torun, 2004.
 3. Tyrala P., Steplewski B. Controlling nowoczesna metoda zarzadzania strategicznego. — Torun, 2002.
 4. Mesaros M. Riadenie bezpečnostnych systemov. — Kosice, 2002.
 5. Balint J. Ludsky faktor ako integralna súčasť systému riadenia letkovej prevádzky, W: Nove trendy v rozvoji letectva. — Kosice, 2000.
 6. Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. O Policji (Dz.U. Nr 30, poz. 179, z późn. Zm.) oraz przepisy wykonawcze; Policja-podstawowe przepisy prawne, Wyd. "Dom Organizatora" TNOiK. — Torun, 1996.
 7. Nowicki Z.T., Ochrona osob i mienia, TNOiK. — Torun, 1999.
 8. Tyrala P. Sekuritologia. Bezpieczenstwo kompleksowe. Wyd. Max. — Druk. Rzeszow, 2010.
 9. Kodeks Pracy.
 10. Martyniak Z. Organizacja i zarzadzanie. — Wyd. Antykwa Kluczbork, 1996.
 11. Tryc B. Analiza zagrozen i srodki przewencyjne, W: Zarzadzanie bezpieczenstwem pracy. Poradnik dla specjalisty BHP, Wyd. ALFA. — WEKA Warszawa, 1998.
 12. Hanusek T. Kryminalistyka. Zarys wykladu. — Krakow, 1996. — S. 15—16.
- Стаття надійшла до редакції 28.09.2011 р.*